

Ställningstagande angående Julmyra och förekommande brister i myndighetsutövningen.

Till Heby kommun samt Länsstyrelsen/Vattenmyndigheten i Norra Östersjön.

Sammanfattning

Vansjö- Nordsjö Vattenvårdsförening (VNV) har under mer än 20 år försökt att leverera resultat i form av renare och friskare vatten i vårt närområde och nedströms i Örsundaån. Föreningen jobbar ideellt med vatten för ett attraktivare boende, ett rikare friluftsliv, ett levande lantbruk och rikare ekosystemtjänster.

Under efterspelet till exploateringen av Julmyra har det blivit klart för oss att vi måste skydda med privata- och offentliga medel gjorda investeringar för friskt vatten mot brister i myndighetsutövningen. Det gäller en kraftigt försämrad vattenkvalité i Vansjön och Nordsjön med skador på i storleksordningen flera hundra miljoner kronor. Kostnader som ansvariga myndigheter försöker överföra på nedströms drabbade fastighetsägare och nästa generation. Den transfereringen ska ifrågasättas och ansvaret för att hantera konsekvenserna, främst en kraftigt ökad övergödning av Vansjön och Nordsjön, ska återföras till de ansvariga myndigheterna.

Vi har under flera år försökt att öka kunskapen om orsakerna. Det inkluderar bl.a. analys av tillgänglig vattenkvalitetsdata, analys av genomförda studier, genomgång av offentliga dokument, ett stort antal möten samt lokalkännedom. Med stöd av den kartläggningen anser vi att Heby kommun och Länsstyrelsen/Vattenmyndigheten är ansvariga, dels för brister i den fysiska planeringen av Julmyra och dels för underlåtenhet att undersöka, rapportera och åtgärda den skada som uppkommit i nedströms vattensystem. Myndigheterna har medverkat till att ställa olika samhällsintressen mot varandra istället för att ansvarsfullt hantera viktiga samhällsproblem.

Det handlar främst om förtroendet för myndighetsutövningen men också om vad som är rättsligt acceptabelt. Som skattebetalare ska vi ställa höga krav på den politiska styrningen. Vi välkomnar därför intern och extern granskning av myndighetsutövningen i affären med Julmyra. Vi hoppas att det också ska gynna de nya fastighetsägarna på Julmyra.

Med anledning av händelseutvecklingen anför vi följande:

- Vi avvisar myndigheternas avsikter att utan ett sakligt underlag skuldbelägga och överföra kostnader på enskilda och nedströms drabbade fastighetsägare.

- Vi yrkar på att myndigheterna omedelbart vidtar de åtgärder som behövs för att rätta till den skada som uppkommit på enskilda- och allmänna intressen nedströms Julmyra.
- Vi yrkar på att ansvariga myndigheter korrigerar beslutsstödsystemet VISS för att återge en korrekt bild av verkliga förhållanden.

Syftet med detta öppna brev

- Klargöra frågor om ansvar.
- Stimulera till sund granskning av myndighetsutövningen.
- Bidra till lärande och utveckling.
- Stärka samverkan mellan myndigheter och fastighetsägare.
- Stärka målstyrning och motivation i vattenarbetet.
- Bidra till en hållbar utveckling för Julmyra och Heby kommun.

Julmyra - ett prestigeladdat miljöprojekt för hållbar hästhållning

Julmyra var ett prestigeladdat projekt för myndigheterna som fick ett massivt stöd. Det är nästan svårt att urskilja gränserna mellan myndighet och verksamhetsutövare. Myndighetsstödet hade en tydlig miljö- och vattenprofil som marknadsfördes brett. Här skulle myndigheterna tillsammans med exploitören visa hur man räddar vattenmiljön i mer storskalig hästhållning vilket var utmärkt tänkt.

Under Länsstyrelsen/Vattenmyndighetens ledning genomfördes ett program med flera delprojekt för att minska hästhållningens påverkan på omgivande vatten på Julmyra. Det har finansierats med nationella medel men investeringar har också gjorts med EU medel inom ramen för projektet LIFE IP RichWaters.

Men här fanns tydliga indikationer från miljöövervakningen redan något år efter att exploateringen av Julmyra inleddes att något anmärkningsvärt hände i nedströms vattensystem. Avvikelserna registrerades av Länsstyrelsen/Vattenmyndigheten som observationer i den nationella miljöövervakningen av Vansjön men också genom projektfinansierade vattenprovtagningar.

Nu är myndigheternas engagemang i Julmyra borta sedan några år tillbaka och ägare och personal är bytt i olika omgångar. Men vi står som nedströms drabbade kvar med konsekvenserna av en svag fysisk planering och brister i uppföljningen. Området gavs aldrig den omsorg i planeringen som Julmyra hade behövt för sin stabilitet och hållbara utveckling. Vårt ställningstagande handlar därför också om att bidra till goda förhållanden för de nya fastighetsägarna på Julmyra.

Tittar man på dokumentationen i planprocessen beror resultatet inte på bristande kompetens i sakfrågorna. Men det synes finnas en undfallenhet av myndigheterna i planprocessen för att tillgodose kraven från en driven exploitör. Enskildas- och allmänna intressen har av någon anledning legat längre ner i prioriteringslistan.

Allvarlig skada i vattensystemet med ekonomiska konsekvenser

Det finns inget annat vattensystem i Uppland och antagligen inte i Sverige som drabbats av samma grad av övergödning på så kort tid. Som referens kan sägas att fosforbelastningen i Riddarfjärden mitt i Stockholm ligger på 25-30 mikrogram fosfor/liter. Motsvarande siffra för Vansjön är efter exploateringen 120 mikrogram fosfor/liter i genomsnitt med toppar på 180 mikrogram/liter vilket är en extremt hög fosforbelastning. Det är nästan en tredubbling av tidigare belastning och helt utanför ramarna för vad som är normalt för ett skogsdominerat avrinningsområde med liten jordbruksareal, som Vansjön/Nordsjön. Värdet för 2023 är 117 mikrogram fosfor/liter och för 2024 är värdet 139 mikrogram fosfor/liter.

Den s.k. ekologiska statusen har sjunkit från måttlig status till dålig status. Det innebär en allvarlig skada på vattensystemets renande kapacitet, dess ekosystemtjänster och mycket höga naturvärden.

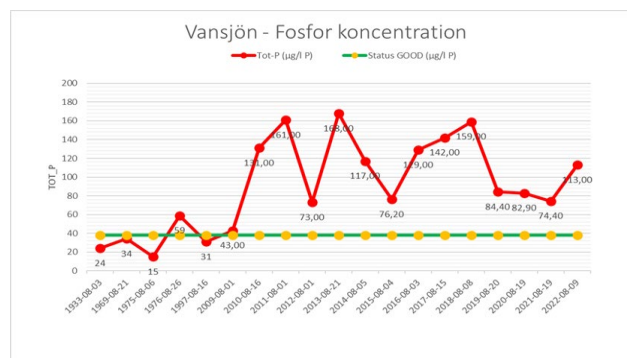

Fig 1. Utvecklingen av fosforkoncentrationen i Vansjön 1933-2022

Vi vill också lyfta fram att exploateringen av Julmyra genom dränering/markavvattning i planområdet med all sannolikhet försämrat landskapets flödesdämpande förmåga i Vansjöns övre avrinningsområde. Det innebär en ökad fosfortransport och exponering för nedströms risker i samband med extrema väderhändelser både gällande översvämning och torka.

Till kostnaderna hör påverkan på attraktivitet och fastighetsvärden, kostnader för restaurering och förlust av viktiga ekosystemtjänster. Dit räknas också de stora belopp av andra transfereringar i form av offentliga- och EU medel som används för att minska övergödningen i vattensystemet som nu förlorar sitt värde.

Runt Vansjön och Nordsjön bor ungefär 300 hushåll varav flertalet är fritidshus som bor där pga. närheten till levande sjöar och ett öppet odlingslandskap. Dessa hushåll bidrar alla till kommunens utveckling och ekonomi på ett betydande sätt. De är dessutom viktiga ambassadörer för ett attraktivt boende.

Uppnås målen eller inte

Heby kommun har som övergripande mål att bygga ett hållbart samhälle och sträva mot en stark ekonomisk, social och miljömässig utveckling. Det sammanfaller säkert med inställningen hos de flesta invånare. Men i fallet med Julmyra och dess efterspel har myndighetsutövningen inte styrt mot de målen. Det finns också andra underliggande mål som att vara en attraktiv och framtidsorienterad kommun, inte skjuta över kostnader på nästa generation, landsbygdsutveckling, ingen övergödning och andra miljömål som ekologisk status mm som alla kommer på skam i den här affären. Det finns i dokumentationen "prat" om mål mm men det synes saknas en handfast styrning mot målen när verkligheten inte överensstämmer med kartan. Det finns ett behov av att granska glappet mellan mål och utfall och hur målstyrningen egentligen praktiseras i konkreta ärenden.

Bedömning av orsakssammanhang

Det har framförts tankar om att antingen klimatförändringarna, jordbruket, internbelastningen, enskilda avlopp eller de nya hästarna på Julmyra är orsaken till den ökade övergödningen. Men man hittar ingen grund för sådana antaganden i dataunderlag eller beräkningar. Självklart bidrar enskilda avlopp, jordbruket och de nya hästarna till fosforbelastningen. Men det bidraget kan sammantaget inte förklara de höga fosforkoncentrationer man ser i Vansjön/Nordsjön.

Vi anser istället att förklaringen troligen ligger i dräneringen/markavvattningen av Julmyra området, ett stort markområde med upp till 200 hektar med erosionskänsliga jordar och rika myr- och våtmarker. Hela jordbruksarealen i Vansjön/Nordsjöns avrinningsområde är i jämförelse på ca 500 hektar. Dräneringen har troligen medfört ett ökat utflöde av fosfor från marken samt minskat markens kapacitet till naturlig rening s.k. retention. Det har sedan blivit en olycklig kombination med schaktnings- och anläggningsarbeten i området och möjligen också höga koncentrationer av hästar på begränsade ytor. Den stora variationen mellan år talar också för att ursprunget är kopplat till erosion. Dräneringens betydelse för påverkan på vatten är välkänd. Det råder dräneringsförbud i Uppsala län och tillstånd krävs av mark- och miljödomstolen.

Den momentana ökningen av fosforbelastningen direkt efter att exploateringen påbörjades talar också för att ökningen har att göra mer med dränering/markavvattning än antalet hästar. Detta eftersom antalet hästar ökade successivt under flera år. Det finns också en möjlighet att den ökade övergödningen i Vansjön är summan av ett samspel av faktorer där den ökade

fosforbelastningen från Julmyra i sin tur har triggat en allvarlig syrebrist och ökad internbelastning vid Fallbäckens utlopp i Vansjön.

Fysiska skäl till sammankoppling med exploateringen av Julmyra

1. Det finns ett synnerligen starkt tidsmässigt samband mellan uppmätt försämringen av vattenkvaliteten i Vansjön och att exploateringen av Julmyra inleddes.
2. Det finns inga andra mer betydande förändringar i markanvändning i avrinningsområdet under samma tid som kan förklara en ökad belastning i den här storleksordningen.
3. Det åtgärdsarbete som fastighetsägarna i övrigt har gjort innan och under den här perioden borde lett till en förbättrad vattenkvalité.
4. Det finns inga andra sjöar i Uppland och troligen inte i Sverige som genomgått samma grad av försämring på så kort tid.

Korrigerig av uppkommen skada

Vi tror det behövs åtgärder på områdesnivå/landskapsnivå. Åtgärder som borde ha planerats och genomförts av exploitören som en del av tillståndet. Sådana investeringar behöver naturligtvis undersökas vidare.

Vi lämnar några nygamla idéer på åtgärder nedan:

- Kontinuerlig mätning av vattenkvaliteten omedelbart nedströms Julmyra i Fallbäcken behöver genomföras under minst ett år (har diskuterats under en längre tid).
- I huvudutflödet från Julmyra behöver antagligen större våtmarker/fosforfällor och översilningsäng anläggas.
- I de mest belastade dikena bör man undersöka om inte kalkfilter ska installeras.
- För identifierade punktkällor i området bör reningsverk diskuteras.
- Naturbaserade metoder (flödesdämpning) för att motverka en för snabb markavvattning vid kraftiga regn i området behöver undersökas.
- Där det är lämpligt bör myr- och våtmarker som dränerats bort i området återvätas för att öka landskapets buffrande och renande kapacitet.
- Ett uppföljningsprogram behövs för att verifiera effekterna av insatserna.

Till de här åtgärderna kommer naturligtvis åtgärder som minskar fosforbelastningen från hästhållningen t.ex. att minska koncentrationer av hästar på beten och rasthagar men dessa är väl kända.

Ansvar och rättsliga krav på myndighetsutövningen

Vår kritik handlar främst om förtroendet för den politiska styrningen men det kan också finnas frågor som behöver granskas ur ett rättsligt perspektiv.

Har vederbörlig hänsyn tagits till myndigheternas skyldighet att:

- Tillvarata enskildas- och allmänna intressen.
- Uppfylla kraven enligt försiktighetsprincipen.
- Uppfylla kraven enligt god förvaltnings sed i offentlig förvaltning mm.

Det är troligt att det också finns andra rättsliga aspekter som behöver granskas.

Observationer gällande Heby Kommuns ansvar

Heby Kommun är ansvarig för planprocessen och tillståndsgivningen i samband med exploateringen av Julmyra. Heby kommun är också ansvarig för miljötillsynen i kommunen inkl. den som är görs på Julmyra.

Planprocessen genomfördes som s.k. fördjupad översiktsplan vilket är ett förenklat planförfarande men som ändå kräver ett samråds- och remissförfarande. Som underlag fanns endast en konsekvensbeskrivning och en enklare utredning som ställdes till förfogande av exploatören. Flertalet av inkomna synpunkter var kritiska till beslutsunderlagets beskrivning av effekterna på nedströms vattensystem dvs. i stort sett ingen påverkan alls och vissa ansåg att satsningen borde kräva detaljplan. Kommunens egen expertnämnd dvs. miljö- och byggnämnden ansåg också att beslutsunderlaget behövde fördjupas och utvecklas vad gäller påverkan på vatten innan tillstånd skulle beviljas.

Beslut om att medge tillstånd för exploateringen av Julmyra togs ändå utan hänsyn till inkomna synpunkter. Det ger intryck av att den politiska styrningen lät sig pressas av exploatören för att få ett snabbt beslut på exploatörens villkor. Genom det förenklade planförfarandet flyttades i stort sett allt ansvar bort från exploatören själv över till de nya fastighetsägarna på Julmyra vilket var bekvämt. Vi anser att det i planprocessen begicks allvarliga misstag som fram till idag har besvärande konsekvenser. Det behöver granskas hur de efterföljande konsekvenserna har hanterats av kommunen. Den politiska styrningen och myndighetsutövningen synes medvetet ha undvikit att undersöka, rapportera och åtgärda uppkommen skada.

Vi drar därför slutsatsen att kommunen under senare år har förstått den troliga kopplingen mellan exploateringen av Julmyra och nedströms konsekvenser.

Men att man medvetet har försökt att undandra sig eget ansvar och detta på enskildas och allmänhetens bekostnad.

Sammanfattning av vår syn på brister i kommunens ansvar:

- Kommunen har valt ett planinstrument som inte passade för det här projektet med tanke på typen av exploatering och placeringen i den känsliga miljön.
- Kommunen har godtroget godkänt det beslutsunderlag som en driven exploatör tillhandahöll och kommunen har avvisat andra berättigade synpunkter.
- Ett s.k. exploateringsavtal mellan kommun och exploatör har inte fullföljts.
- Kommunen har ensidigt lagt ansvar på enskilda fastighetsägare på Julmyra för att åtgärda miljöproblemen utan att lägga tryck på exploatören eller myndighetsutövningen.
- Ingen kontroll/uppföljning av de samlade effekterna av tillståndet har skett av myndigheterna trots att betydande avvikelser registrerades i miljöövervakningen på ett tidigt stadium.
- Kommunen har konsekvent undvikit att utreda myndighetens eget ansvar för problemen utan har istället lagt skuld på enskilda fastighetsägare och/eller yttre omständigheter.
- Den politiska styrningen avviker i efterspelet till Julmyra från i princip alla av politiken uppställda mål och styrdokument.
- Kommunen har upphandlat en utredning för att kartlägga den ökade övergödningen i Vansjön som inte inkluderade att belysa eventuella brister i myndigheternas eget ansvar eller dräneringen/markavvattningens betydelse.
- Kommunen förbjöd oss att kontakta konsulten för att verifiera vissa sakuppgifter och beräkningar i ovanstående med offentliga medel upphandlade utredning.
- Kommunen har aviserat att man tänker låta drabbade fastighetsägare och medborgarna stå för kostnaderna i samband med skador som uppstått nedströms Julmyra.
- Kommunen har inte tagit fram något faktabaserat underlag som legitimerar eller förklarar varför nedströms kostnader ska belasta enskilda- och allmänna intressen.

Länsstyrelsens/Vattenmyndighetens ansvar

Länsstyrelsen/Vattenmyndigheten har ansvar för miljöövervakningen dvs. årlig vattenprovtagning i Vansjön m.fl. sjöar och vattendrag. Kopplat till Julmyra har Länsstyrelsen/vattenmyndigheten initierat och samordnat de tidigare nämnda miljöprojekten. Länsstyrelsen/Vattenmyndigheten upplyste inte under planprocessen om möjliga konsekvenser av dränering/markavvattning i området. Det hade förmodligen krävt ett betydligt mer omfattande tillståndsförfarande. Myndigheternas miljöprojekt syftade till att minska hästhållningens negativa inverkan på omgivande vattendrag. Projekten redovisas som framgångsrika vilket säkert är riktigt sett till nytta lokalt. Men eftersom miljöprojekten motiverades

av att minska hästhållningens belastning på omgivande vattendrag och det har blivit en försämring på vattensystemnivå borde möjliga kopplingar utvärderats. Ur redovisningsetisk synvinkel är det tveksamt eftersom förändringen hade ett tidsmässigt samband och var känd av myndigheterna. Genom att inte inkludera denna information bidrar myndigheterna till att ge en onyanserad bild av en komplex verklighet. Man har också missat att bygga viktig kunskap om svårigheter och möjligheter som det här projektet hade kunnat generera.

Det kan inte uteslutas att myndigheterna avsiktligt utelämnat information om förändringar i nedströms vattendrag som kunde verka komprometterande för myndigheternas engagemang i Julmyra. Den slutsatsen förstärks också av att Länsstyrelsen/Vattenmyndigheten inte har informerat oss som påverkade fastighetsägare nedströms eller andra intressenter om förändringarna i vattendragen. Det borde varit en självklarhet.

Det sticker också ut att Länsstyrelsen/Vattenmyndigheten inte underlättade utan snarare försvårade arbetet med att analysera vattenkvalitetsdata. Detta skedde genom att styra bort finansieringen för detta ändamål till förmån för en annan tveksam utredning. Vi ansåg att den utredningen inte uppfyllde kraven på användning av offentliga medel och tackade därför nej och genomförde trendanalysen av vattenkvalitetsdata med egna medel. Myndigheten försökte också först undergräva kvalitén i de dataset vi använde för analysen, fram till att myndigheten förstod att det var myndigheternas egna dataset vi hade plockat fram ur databaserna. Det är högst anmärkningsvärt att formella beslut har kunnat fattas som styrt bort allmänhetens intresse av resultat och analys kopplat till länets vattenhantering och kunskapsuppbyggnad. Det borde ha funnits alla möjligheter av myndigheten att bejaka detta intresse från nedströms intressenter.

I myndigheternas vatteninformationssystem VISS som har skapats för att vägleda åtgärdsarbetet på avrinningsområdesnivå har det skett förändringar vad gäller Vansjöns avrinningsområde. Helt plötsligt blev miljöstatusen på pappret i Fallbäcken dvs. det vattendrag som sammanbinder Julmyra med Vansjön renare än Vansjön vilket inte korrelerar med gjorda mätningar. Denna administrativa manöver styr bort krav på åtgärder vad gäller Julmyra och flyttar istället över kraven på fastighetsägarna runt Vansjön och Nordsjön. Det ger i vår mening en felaktig bild av verkliga förhållanden på nedströms fastighetsägares bekostnad. Vi kan inte hitta stöd i befintligt dataunderlag som legitimerar denna förändring i VISS.

Med tanke på den ytterst detaljerade granskning som länsstyrelsen gjort i ärenden som vi själva varit inblandade i är myndighetens granskning av exploateringen av Julmyra förvånande obefintlig. När vi sökt dokument gällande Julmyra på länsstyrelsen hittar man inte ett enda dokument med koppling till exploateringen av Julmyra. Detta trots att det här är ett ovanligt stort och areellt vidsträckt projekt med potentiellt stor påverkan på vatten. Som expertmyndighet kan det inte ha varit okänt med dräneringen/markavvattnings betydelse eller andra konsekvenser.

Generellt finns det alltså ingen spårbarhet vad gäller länsstyrelsens tillsyn/engagemang i Julmyra. Myndighetens senare hantering ger intryck av att försöka undvika en komplicerande sammankoppling mellan myndighetens engagemang i Julmyra och konsekvenser på vattensystemnivå. Hela hanteringen är ett stort frågetecken för oss och något som kom som en total överraskning.

Sammanfattning av vår syn på brister i Länsstyrelsen/Vattenmyndighetens ansvar:

- Myndigheten har inte väckt frågan om dräneringen/markavvattnings betydelse för omgivande vatten i samband med tillståndsprocessen.
- Myndigheten har inte delat viktig information från miljöövervakningen med nedströms intressenter.
- Myndigheten har undvikit att diskutera och redovisa nedströms förändringar i projektredovisningar finansierade med allmänna medel.
- Myndigheten har inte medverkat till utan tvärtom försvårat allmänhetens intresse av insyn och analys av påföljande vattenkvalitetsdata.
- Myndigheten har inte tagit något initiativ till analys/beskrivning till förloppet utifrån en helhetssyn på avrinningsområdesnivå.
- Myndigheten har förändrat orsakssammanhang och bilden av påverkansfaktorer i vatteninformationssystemet VISS. Den förändringen kommer spilla över på frågan om ansvar nu och för kommande generation.

Sammanfattande bedömning och diskussion

Ansvariga myndigheter har inte medverkat till att undersöka konsekvenserna av sin egen roll i fallet med Julmyra. I vissa fall har man motarbetat kartläggningen och i andra fall har man lämnat vilseledande information. Det har handlat om att så långt möjligt skjuta över ansvar och kostnader på enskilda på Julmyra, nedströms fastighetsägare runt Vansjön och Nordsjön eller andra yttre faktorer. Responsen på våra frågor gör att vi inte får ihop bilden av en oberoende myndighetsutövning med hög integritet. Det är orsaken till att vi fortsatt kartläggningen.

Vi gör den sammanfattande bedömningen att ansvariga myndigheter lät sig manipuleras av en slipad exploitör. Myndigheternas integrering på Julmyra med stora miljöprojekt och marknadsföring har sedan bidragit till att ansvariga myndigheter blivit alltmer av en part i målet. Det har skett på bekostnad av enskildas- och allmänna intressen och en underlåtenhet att undersöka, redovisa och hantera konsekvenserna.

Vi gör vidare bedömningen att ansvariga myndigheter har undandragit sig ansvar för de uppkomna bristerna. Framförallt visar hanteringen på en besvärande nonchalans för att uppnå mål/resultat och närmast en rättighet att överföra ansvar och kostnader på enskilda. Med tanke på att myndigheterna i detta fall också är tillsynsmyndighet vad gäller vatten så väntade vi oss en skarp uppföljningen av den egna myndighetsutövningen med möjlig påverkan på vatten. Någon sådan "egenkontroll" finns inte. Här handlar det om en myndighetsorsakad påverkan med avsevärda konsekvenser för enskildas- och allmänna intressen. Men istället för att ansvarsfullt hantera viktiga samhällsproblem har myndighetsutövningen medverkat till att ställa olika intressen mot varandra. Som skattebetalare ska vi ställa högre krav på myndighetsutövningen.

Ovanstående har allvarligt skadat förtroendet för den politiska styrningen och myndighetsutövningen.

Vi tror att det nu är början på en förändring inom myndigheterna. Samtidigt kommer en förändrad omvärld att ställa utomordentligt stora krav på ökad vatten- och livsmedelssäkerhet i samhället. Det kommer att förutsätta en fysisk planering och målstyrning som kan hantera synnerligen komplexa frågor rörande vatten. Samhället står inför mycket stora utmaningar vad gäller vatten och det är ni som ska leda den utvecklingen.

Gällande Julmyra och förekommande brister i myndighetsutövningen så står vi fast vid att:

- Vi avvisar myndigheternas avsikter att utan ett sakligt underlag skuldbelägga och överföra kostnader på enskilda och nedströms drabbade fastighetsägare.
- Vi yrkar på att myndigheterna omedelbart vidtar de åtgärder som behövs för att rätta till den skada som uppkommit på enskilda- och allmänna intressen.
- Vi yrkar på att ansvariga myndigheter korrigerar beslutsstödsystemet VISS för att återge en korrekt bild av verkliga förhållanden.

Styrelsen/Vansjö Nordsjö Vattenvårdsförening (www.vansjonordsjo.se)

Staffan Lund, Yngve Melin, Hillevi Bohlin, Mattias Carlsson, Bo Käck, Molly Thörnqvist, Lars Adolfsson, Tom Runekev, Gunilla Lindström, Arild Husby, Henrik Turunen, Magnus Weidenhajn, Jonas Weissglas, Gisela Strand, Börje Åstrand (adjungerad)